

BOOMEN EN PLANTAGIEN

SOO AEN DE WEGEN

ALS AEN DE VESTEN

ALS ANDERSSINS

GEPLANT OF ALSNOG TE POTENEN

IN DE STADT 's-HERTOGENBOSCH.

BOMEN EN PLANTAGIEN OP DE STADSWALLEN

VAN

's-HERTOGENBOSCH.

Samengesteld en uitgegeven in het voorjaar 2003.

Henk Bruggeman.

Robin van Tiel.

I N H O U D S O P G A V E.

1. Boomen en Plantagiën soo aen de wegen als aen de vesten. Blz. 3
2. Foto: "Boomen aan de Grooten Hekel-laan." Blz. 11
3. De Vesting 's-Hertogenbosch. Blz. 12
4. Foto: Wandelpaden bij de ingang van de RIJKS - H.B.S. Blz. 16
5. Wandelen langs de ontmanteling van de Vesting 's-Hertogenbosch. Blz. 17
6. Foto: Grote Hekel met het stoomgemaal. Blz. 21
7. Literatuur en Bronnen. Blz. 22
8. Foto: Ontwerpen voor bloemperken. Blz. 23
9. Verklaringen. Blz. 24
10. Foto: Gezicht op de stadsmuur aan de Zuidwal. Blz. 26
11. Advertentie van Tuinarchitect J. M. Maréchal. Blz. 27

1. BOOMEN EN PLANTAGIEN

SOO AEN DE WEGEN ALS AEN DE VESTEN.

In mijn jeugd jaren stond in de wijk: " De Muntel " op vrijwel elk gemeentelijk grasperkje een groen geverfd bordje met de tekst:

Verboden zich op het gazon te bevinden.

Art. 461 wetboek van strafrecht.

Of wij = bij het spelen van een partijtje voetbal = er ons veel van aantrokken, is een ander verhaal.

De overheid in 's-Hertogenbosch is altijd zeer zuinig geweest op haar stadsgroen.

Reeds in de 16^e eeuw deden onze vroede vaders hun uiterste best om door middel van plakkatens het aanwezige groen in onze vestingstad te beschermen.

16 Mei 1598.

Een gebot mitsgaders, oock nyet te bescadigen de boomen ende plantagien soo aen de wegen als aen de vesten als anderssins geplant of alsnoch te potenen.

Wanneer we, inzake dit onderwerp, de benodigde gegevens proberen te verzamelen met het nalezen van de plaatselijke kranten; het inzien van de raadsverslagen van het Stadsbestuur of de brieven van de Dienst der Genie, komen we daarin regelmatig berichten c/q besluiten en correspondentie tegen welke ten doel hebben de grasvelden, de wandelpaden en de talrijke bomen in onze stad te beschermen en te onderhouden.

In onze dichtbevolkte vestingstad bevond zich hoofdzakelijk aan en op de vestingwallen de mogelijkheden om aan onze burgerij de hier genoemde groenvoorzieningen te bieden. De keuze van deze plaats bracht wel met zich mede, dat de militaire overheid een belangrijke inbreng had.

Dit betrof niet alleen de regelgeving omtrent de aanleg en het onderhoud van deze bomen, struiken en grasvelden, doch ook het opstellen van voorschriften en wetten om deze gewassen te beschermen.

In het archief van de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie van de Vesting 's-Hertogenbosch vonden we onderstaande verklaringen inzake de noodzakelijkheid omtrent de aanplanting van bomen in een vestingstad.

- A. Versterking van de aardewallen door de aanwezige boomwortels.**
- B. Als camouflage ten behoeve van verplaatsingen zomede versterkingen van de eenheden op de stadswallen. { Overigens kon een vrij schootsveld voor de verdedigers van de stad een reden zijn om bomen te kappen. }**
- C. Het aanleggen van een houtvoorraad in de vesting door het rooien van bomen. Dit hout was dan bestemd voor nuts en bouwactiviteiten.**

In de hierop betrekking hebbende documenten = welke wij zowel in het Rijksarchief als in het Gemeentearchief te 's-Hertogenbosch hebben geraadpleegd = wordt op de hierboven genoemde motivering van de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie nader ingegaan. Ter toelichting hierop, hebben we uit deze documenten onderstaande tekst samengesteld, met verwijzing naar de hier gebruikte indicatie: A. == B. en C.

A.

Het rooien van de bomen was een regelmatig terugkerende handeling.

Doordat men de wortels in de grond liet zitten, ontstond er een extra versteviging van de aardevestingwal.

In het Stads -Rekeningenboek van 's-Hertogenbosch vonden we over deze wijze van rooien de volgende aantekeningen.

Jaar 1567.

Item ter instantie van Arnt Jeronimus van Keelst ende Marcus Aelbertus; hebben dese bescreven personen gearbeyt om de willigen, opten dijck buyten St. Anthonispoort staende, aff te houwen.

Het kappen van de bomen werd niet altijd uitgevoerd op basis van een geldelijke transactie, getuige onderstaande aantekening uit het jaar 1581.

26 November 1581.

Boomen opde Frankenhofstad afgehouden door de Cloveniers Schutters.

Betaelt aen dese: eene ton Bier.

We komen ook aantekeningen tegen over de verkoop van bomen op de vestingwallen: "aen de meest biedenden".

20 Augusti 1692.

Een partije ypen ende andere boomen staende opde stadswallen verkocht; en wel tussen de Vughterpoort ende St. Janspoort.....543 gul. en 5 st.

17 December 1692.

*Een partije lindenboomen staende nabye Breede Haven
.....91 gul. en 7 st.*

B.

Maatregelen welke genomen werden uit oogpunt van het militair, dan wel van het algemeen belang.

Hieronder kunnen we rangschikken:

een vrij schootsveld voor de kanonniërs; verbreding van de borstweringen in verband met zwaarder vuurgeschut; hinder voor de windmolens door de bomengroei; beschadigingen van de borstweringen door de bomen; etc.

Jaar 1542.

In dat jaar vaardigde de Stadsregering het bevel uit, dat in verband met een mogelijke aanval op de stad al het geboomte staande:

Vanaf de Ortenpoort tot aen het eerste huys in Orten,

Vanaf de St. Janspoort tot de eerste huysen aldaer,

Vanaf de Hinthamerpoort tot aen het Lazarushuys,

Omgehouden moeten worden.

Voor elke boom welke men laet staen een boete van 3 payements.

Jaar 1629.

Uit de archiefgegevens over het hier genoemde jaar, komt naar voren, dat bij de nadering van het leger van Prins Frederik Hendrik en de daarop volgende belegering van onze stad er nogal wat bomen gekapt werden op de wallen en bolwerken van de vesting.

In een latere periode werd bij de verbreding van de borstweringen, welke noodzakelijk was door het in stelling brengen van zwaarder vuurgeschut, vele van de daar staande bomen gekapt.

Jaar 1681.

De Raad van Staten gaven hun goedkeuring om:

Alle boomen te laten weggappen, welke schaadlyk waren voor de muuren en wallen.

De Stad ontving van de Rentmeester van 's-Lands gemeene middelen hiervoor een bedrag van vyftig guldens voor het hout van de boomen, dat tot 's-Lands nut gebezigd was.

C.

Het aanleggen van een houtvoorraad.

Jaar 1695.

In dat jaar werden er, volgens aantekeningen, grote aantallen bomen gekapt in opdracht van de militaire overheid. De reden hiervan was, dat er in onze stad een gebrek aan hout bestond, dat geschikt was voor het vervaardigen van affuiten.

Periode : 1830 = 1840.

Bij het in verdediging brengen van de stelling 's-Hertogenbosch was er dringend behoefte aan een grote hoeveelheid: Palissaden.

Omdat de aanvoer van het hiervoor benodigde hout te lang duurde, kapte men = noodgedwongen = een deel van de in onze vesting aanwezige bomen.

Gegevens omtrent de aankoop c/q aanplanting van bomen ter vervanging van de gerooide exemplaren zijn in de geraadpleegde boeken in ruime mate aanwezig.

Wij hebben uit deze gegevens een selectie gemaakt waarin we wetenswaardigheden hebben opgenomen over de aard der bomen; de prijs en de leveranciers.

Jaar 1402.

Uitgaven in de periode: Paeschen tot St. Remeys.

Voor: Wercke aen Vughter; Hinthamer en Diependijck.

Jaar 1496.

Uitgaeven in de periode: Paeschen tot St. Remeys.

Aen Wercke der dijcke.....36 Rijns gul.

Jaar 1531.

In de Stadsboeken over het hier genoemde jaar wordt melding gemaakt van:

Bepooting en Betuiningen der dijcken te Orthen.

Mogelijk beschikte 's-Hertogenbosch in die periode reeds over een eigen boomkwekerij. In het Kapittel van het jaar 1579 worden bedragen genoemd welke noodzakelijk waren voor de aankoop van kruiwagens. Deze uitgaven hielden verband met een verplaatsing van de: “*Houttuinen*”.

Jaar 1557.

Opvallend is een uitgave welke we in het Stads Rekeningenboek tegen komen ten behoeve van het onderhoud der wallen.

Om de jonge aanplant op deze plaats te beschermen tegen het afschillen van de stam door o.m. de daar grazende geiten, werden deze stammen besmeerd met spek.

Item; Betaelt sekeren arbeyder van sekeren pooten met speck besmeert heeft tegen tscellen van de beesten.

Periode 1618 = 1619.

In deze periode werden er op de bolwerken en vestingwallen beplantingen met Lindebomen uitgevoerd:

*Betaelt aen Servaes van Perck en Aelbert Segers
135 guld. sijnde gedeeltelijke betaelinghe voor 150 Lyntboomen.*

*Item; Betaelt
100 guld en 16 st. voor Lyntboomen op de Veste en Bolwerken.*

De Stadsregering was zeer zuinig op deze bomen. Zij liet zelfs speciale aanplakbiljetten drukken waarop vermeld stond het verbod om deze bomen (en plantagiën), welke onlangs geplant waren op de stadswallen, te beschadigen.

Jaar 1634.

Het ook nu nog aanwezige Oranje Bastion aan de Spinhuiswal werd in het genoemde jaar aangelegd.

De gehele wal werd:

“ Rondsomme beplant met Olmen en Lynden.”

De betreffende Hovenier en zijn medewerkers voerden deze opdracht kennelijk tot volle tevredenheid van de Stadsregering uit. Volgens een aantekening in het Rekeningenboek werden zij op 6 Mei 1634 bij de oplevering van dit werk getrakteerd op:

“ Eene Aem Rotterdamsch Bier.”

Periode 1636 = 1637.

Dit moeten topjaren geweest zijn voor de heren Hoveniers.

We beginnen met het: “ *Houten Bolwerk* “ = beter bekend als Bastion Baselaar = , dat in deze periode beplant werd met:

1950 pooten welcke per 100 stucks geleverd werden tegen een prijs van:

5 Guld en 10 st.

De leveranciers waren:

Gerrit Barthen te Hedel.

Jannen Peters te Driell.

Op 12 April 1636 komen we een volgende aantekening tegen in dit boek:

Aen Pauwels Pelgrom betaelt voor duysent Willigh pooten op dese stadts vesten geplant tot 5 guld en 10 st. t'hondert.

Op 12 Juli van hetzelfde jaar kwam de navolgende overeenkomst tot stand met:

Bastiaen Cornelissen over coop van 400 Ypen boomen en 200 Lynde boomen; geplant op deser Stadtswallen ende op de nieuwe Kade.

Jaar 1670.

In de registers over dit jaar komen we alleen een aantekening tegen, dat er: *Lindebomen geplant zijn op de wallen.*

Jaar 1674.

Interessant is de onderstaande informatie welke betrekking heeft over het jaar 1674.

18 January 1674.

Aen Assuerus Tulleken betaelt 80 guld voor 200 Ypenboomen.

Gesonden vanuyt Utrecht en op deser Stadtswallen geplant.

Jaar 1685.

In de maand Februari werden er op kosten van de Stad 's-Hertogenbosch:

5000 Willighe pooten geplant langs en omtrent de Stadtswallen.

Er werd bij aangetekend, dat:

“Sommige plaetsen werden aengevuld met Ypenboomen.”

Jaar 1784.

290 stuks jonge bomen geleverd en geplant ten bedrage van 420 guld.

Jaar 1816.

In opdracht van de Nederlandse Staat werden in 1816 = aldus de gegevens uit een onderzoek, dat verricht werd door Stadsarchivaris R. A. van Zuylen = (al de ?) bomen gekapt op onze stadswallen.

Vele van deze werkelijk majestueuze bomen waren ten tijde van de uitvoering van dit werk méér dan 100 jaar oud.

Op kosten van genoemde Overheid werden de gronden nabij onze stadsmuren toen opnieuw beplant met vele jonge bomen.

Omtrent de keuze van de boomsoorten is ons niets bekend. Mogelijk heeft men zich in deze laten adviseren door de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie.

Vrijwel zeker mogen we aannemen, dat een (groot) deel van de aangebrachte beplanting uit iepen bomen bestond.

Wij baseren deze veronderstelling mede op het feit, dat in het verdere tijdsverloop van ons onderzoek naar: “ Bomen en Plantagiën in deze Vesting “ de iepen een zeer gewilde en ook veelvuldig toegepaste boomsoort was.

Aan de hand van archief - foto's uit de periode na 1878 zien we, dat ook vele wegen en voetpaden binnen en naar onze stad omzoomd waren met dubbele rijen iepen bomen. Met name gold dit voor het gebied aan de Parklaan, Spinhuiswal, Grote en Kleine Hekel, etc. Uit ons onderzoek komt ook naar voren, dat in Gemeentelijke notities van rond de jaren 1890 al melding wordt gemaakt, dat genoemde bomen op en nabij de vestingwallen aangetast zijn door de iepen ziekte.

Onder het beheer van de Gemeentelijke Plantsoendienst werden de plekken van deze gerooide bomen weer beplant met andere boomsoorten.

Door de toename van het verkeer in onze stad en de daarmee gepaard gaande noodzakelijke uitbreiding van het wegennet moesten zo rond 1930 opnieuw verscheidene bomen gekapt worden.

Bij de Wet op het Vestingstelsel van 1874 werd de Stelling 's-Hertogenbosch opgeheven.

Een deel van de bomen staande op de vestingwallen en bastions werden in die periode door de Rijksoverheid te koop aangeboden.

Niet alleen door de grote inspanning van ons Gemeentebestuur, maar vooral ook door het zeer diplomatieke overleg, dat zij voerde met de vertegenwoordigers van de genoemde Overheid over de Vestingwerken in onze stad, werd er na moeizame onderhandelingen toch een alleszins aanvaardbare overeenstemming bereikt tussen de beide partijen aan deze onderhandelingstafel.

Volgens het Proces verbaal van 13 November 1876 werden door een onderhandse verkoop de voormalige Domeingronden overgedragen aan de Gemeente 's-Hertogenbosch.

Het Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch werd nu eigenaar van de vestingmuren en de stadswallen

In de Raadsvergadering van 15 November 1878 werd het besluit genomen om een gedeelte van deze vestinggronden te benutten tot het aanleggen van een : “ Wandeling”.

De overige militaire verdedigingswerken, welke in onze stad aanwezig waren, moesten geslecht worden, terwijl de aarde wal tot op een bepaalde hoogte afgegraven zou worden. Dit had tot gevolg, dat vele bomen welke op deze wallen stonden gerooid moesten worden.

Ons Gemeentebestuur bleef echter niet bij de: “Boomwortels van de historie” treurend achter. Aan de tuinarchitect J.M. Maréchal werd door het College opdracht gegeven tot het maken van een plan, dat behelsde de inrichting van een plantsoen = als onderdeel van de:

“Wandeling” langs de stadswallen = waarin vele boomsoorten en planten bijeen gebracht konden worden.

De nu nog aanwezige bomen staande op de Bastions: St. Anthonie, Baselaar, Oranje en de daar tussen liggende lanen en wallen doorstonden weliswaar niet alle, maar toch vele stormen.

In de jaren 1983 = 1987 verschenen er in de Bossche dagbladen een serie mededelingen met als onderwerp: “*'s-Hertogenbosch en zijn Bomen*” geschreven door de heer Theo Grimm. In het kader van deze reeks artikelen werden er toen ook regelmatig bomen wandelingen georganiseerd. Bosschenaren konden op deze excursies niet alleen de bomen bewonderen maar ook veel wetenswaardigheden beluisteren over hun bloei en groei. Vele exemplaren welke op deze wandelingen gepasseerd werden waren mèèr dan 100 jaar oud. Onder deze fraaie verzameling bomen treffen we de namen als: Esdoorn, Plataan, Beuk, Es, Zilverlinde, Paardekastanje, Eik, Robinia, etc.

Op dit moment wordt ten uitvoer gebracht een ontwikkelingsplan voor het behoud en herstel van de Vestingwerken van 's-Hertogenbosch.

Dit plan beslaat een tijdsduur van 15 jaren en wel van 1999 tot 2014 en heeft niet alleen ten doel het herstel van de 6 kilometer lange vestingmuur maar besteedt ook grote aandacht aan de archeologie, ecologie en bouwhistorie.

Omtrent het door ons beschreven onderwerp streeft men er naar, om in het kader van dit plan:

LANGS DE VESTINGMUREN EEN CONTINU LIJN VAN LINDEBOMEN TE PLAATSEN.

DAAR WAAR MOGELIJK KOMT EEN DUBBELE RIJ BOMEN.

2. Een foto van de BOSSCHE BOMEN PRACHT op de Grooten Hekel-laan.

Deze opname dateert uit de jaren rond 1910.

3. D E V E S T I N G 's-H E R T O G E N B O S C H.

's-Hertogenbosch was zowel ten tijde van de Brabantse en Bourgondische Hertogen als onder het bewind van het Spaanse Koninkrijk een belangrijke strategische vesting.

Na de verovering in 1629 van onze stad door Frederik Hendrik bleef zij haar status als militair bolwerk behouden.

De belangrijke rol welke 's-Hertogenbosch in onze vaderlandse historie heeft gespeeld komt ook nu nog tot uitdrukking in de geschiedenis van het vestingstelsel, dat in onze stad nog duidelijk zichtbaar aanwezig is met zijn bastions, rondelen, walmuren met de grachten. Vanuit dat oogpunt bezien was het dan ook begrijpelijk, dat de militaire commandant van de vesting 's-Hertogenbosch een zeer belangrijke rol speelde bij het nemen van beslissingen welke van meer of minder invloed zijn geweest op de geschiedenis van de stad en op het leven en welzijn van haar bewoners.

De Dienst der Fortificatiën was vanaf het einde van de 17^e eeuw verantwoordelijk voor het in staat van verdediging houden van de vestingwerken. Zij was dan ook belast met het onderhoud ervan en het toezicht erop.

Om meer gegevens over dit onderwerp te verzamelen zijn we in de studiezaal van het Rijksarchief van Noord-Brabant te rade gegaan bij de archieven van de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie.

Onze belangstelling betrof vooral, gezien ons onderwerp, de bomen en het gras op de stadswallen.

De betreffende voorschriften in de archieven van de hier genoemde Dienst, geven niet altijd even duidelijk weer de juiste taak omschrijving inzake het toezicht op deze aanplanting en onderhoud der bomen in onze vesting.

In de door ons geraadpleegde documenten, welke hierop betrekking hebben, zijn we instructies tegen gekomen welke zowel afkomstig waren van de Eerstaanwezend als van ons Stadsbestuur. Met enige voorzichtigheid moeten we concluderen, dat beide instanties elkaar nog wel eens voor de voeten willen lopen. En dat vraagt om problemen.

Zo'n situatie ontstond zowel in 1685 als in 1700 toen de Eerstaanwezend opdracht had gegeven tot het kappen van bomen welke achteraf eigendom bleken te zijn van de stad 's-Hertogenbosch. Bij de financiële afwikkeling van dit probleem wist men elkaar toch te vinden en werd deze kwestie in alle redelijkheid opgelost.

Een ander struikelblok was het schoonhouden van de paden en het onderhouden van de grasvelden op deze wallen.

In 1770 ontstaat daarover een meningsverschil tussen het Gemeentebestuur van onze stad en de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie.

In de betreffende briefwisseling over deze kwestie stelt ons stadsbestuur duidelijk, dat:

De Dienst der Fortificatiën belast is met het beheer, herstel en onderhoud van de vestingwallen en dus ook met het schoonmaken.

Wij hebben als Stedelijke Overheid = door middel van een plakkaat = onze burgers gelast hun vuyligheden alleen daar te werpen en op die plaatsen welke door ons aangegeven zijn, of af te geven aan hen die daartoe belast zijn. Bovendien hebben we verboden het genoemde te brengen op de Wallen of in de omgeving van de Barakken.

Als men mocht denken, dat dankzij deze voorschriften de genoemde problemen op de stadswallen waren opgelost, dan komt men toch bedrogen uit.

Met name over de periode 1808 = 1838 blijkt, aldus notities in de Brievenboeken toebehorend aan de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie, dat er over dit onderwerp uitgebreid gecorrespondeerd is tussen beide partijen.

De herhaalde klachten van de Militaire Commandant van de Vesting 's-Hertogenbosch aan de Stedelijke Overheid over deze problematiek leiden er toe, dat het Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch zich genoodzaakt ziet "berigten" te plaatsen in de hier verschijnende krant om de betreffende verbodsbepalingen onder de aandacht van haar bevolking te brengen. Enkele van deze officiële mededelingen uit de dagbladen geven we hieronder weer.

17 Maart 1819.

Gelast allen en een iegenlijk eenige vuyligheid vanuit huizen of tuinen op de wal te werpen of op deselve hun genoeg te doen.

Of op touwen tussen de boomen linnengoed of anders te droogen.

Het nederleggen van asch; hout; steen en puyn.

Het laten lopen van paarden; geyten of kippen.

Dit alles op een boete van drie gulden of een gevangenisstraf van 24 uren.

13 Juny 1832.

De bewoners van de molen in Bastion Oliemolen zijn al 5 tot 6 maal gewaarschuwd om de grasvelden bij de molen niet tot 's-avonds 10 à 11 uur als blekerij te gebruiken.

Dit zijn Rijksgronden hetgeen bevestigd wordt door de Opperbevelhebber der Vesting 's-Hertogenbosch de Generaal Majoor L.J. George. (1831 – 1840.)

Jaar 1835.

Het Stedelijk Bestuur richt zich = op verzoek van de Militaire Overheid = met onderstaande publicatie tot haar burgers:

Dat er gèèn kippen of hoenders of anderssins op de grasvelden van de Stadswallen bij het Waagat; Grooten- Hekel; Bastion Oranje; Bastion Vught aangetroffen moge worden, omdat hierdoor het onderhoud te kostbaar en te moeilijk wordt.

Kennelijk had deze publicatie toch niet tot het gewenste effect geleid, want in 1837 was het de Militaire Overheid van onze stad, die nu het navolgende decreet uitvaardigde:

Eèn maal per week zal daartoe, ter bestrijding van dit euvel, een onderofficier, welke vergezeld zal zijn van èèn der wachthebbende van de betreffende Wacht, de daartoe aangetroffen hoenders doden.

Waar toe hem verstrekt zal worden drie ladingen kruit en hagel.

30 Augustus 1836.

Uit het navolgende blijkt, dat de Hoofdwal tussen Bastion Oliemolen en St. Janspoort door een aantal bewoners van huizen in deze omgeving werd gebruikt voor het ruimen voor hun privaten.

De Eerstaanwezend heeft geen andere keus, dan de toegang tot de Hoofdwal: " Het Bokkingstraatje" af te sluiten.

Hij licht zijn besluit als volgt toe:

Om ter voorkoming van dit zo walgelijk gebruik;

Ter voorkoming van de nadelige invloed van het gestelde op het metselwerk;

Over te gaan tot afsluiting van genoemde toegang tot de Hoofdwal.

Overigens, maar dit mag zeker niet gezien worden als excuses voor de Bosschenaren inzake hun gedrag op de stadswallen, ook de militaire overheid ging in deze niet altijd vrij uit.

Het volgende voorval.

Hoewel het vreemd mag klinken bezat de Mortel Kazerne, welke op 22 Februari 1744 werd aanbesteed en onderdak moest bieden aan de Cavaleristen, geen eigen privaten op het kazerne terrein.

De hier gelegeerde manschappen maakten gebruik van de privaten op de nabij gelegen stadswallen.

In 1809 werden deze sekreten gesloopt. Enerzijds omdat ze zeer bouwvallig waren, anderzijds omdat de Mortel Kazerne al geruime tijd leeg stond.

Toen er in deze kazerne vrij onverwachts een regiment Zwitserse soldaten gelegerd werd ontstonden er problemen. Aangezien ook Zwitserse manschappen te maken krijgen met het euvel van: " *hoge nood* " was het gemis van deze huisjes soms duidelijk zichtbaar.

De Burgemeester wendde zich hierover zelfs rechtstreeks tot Zijne Excellentie de Minister van Oorlog met het verzoek om geld beschikbaar te stellen voor de bouw van nieuwe privaten ten behoeve van de:

"Lossing van de vuylnis."

Hij adviseerde de Minister nog wel om deze te doen plaatsnemen op het kazerne terrein en niet, zoals voorheen op de wallen.

Wij hebben het vermoeden, dat aan dit verzoek gevolg is gegeven. Het eertijds hiervoor gebruikte stukje grond bij de walmuren zal wellicht alsnog ingericht zijn als grasperkje.

In dit verband is het wel opvallend, dat we in de archieven betrekkelijk weinig gegevens tegenkomen over het onderhoud c/q vervanging van de grasvelden in de stad. Uit de weinige aantekening trekken we de conclusie, dat deze graszoden gestoken werden in de (directe) omgeving van onze stad. Over de prijs zal wel niet veel onderhandeld zijn getuige onderstaande aantekening in de archiefmap:

De Landslieden sullen deze leveren tegen eene door onse Luyden vast te stellen prijs.

Gelukkig was het niet altijd kommer en kwel in het Bossche wereldje van: " Boomen en Plantagiën."

Op verzoek van de Gemeentelijk Overheid was de Dienst der Genie zelfs bereid om de aanwezige bomen in onze stad te tellen.

Deze telling uit het jaar 1766 gaf het volgende resultaat:

Papenbril	234 bomen.
Esplanade	274 bomen.
Wallen.....	1669 bomen.

Op het Rijksarchief vonden wij in het dossier van J. van Kesteren, de toenmalige Eerstaanwendend Ingenieur der Genie te 's-Hertogenbosch een brief welke gedateerd was uit het jaar 1784 en waarin hij advies geeft op de aan hem gestelde vraag:

Wat de meest geschikte bomen zijn voor aanplant in deze vesting?

Op een bijgevoegd kaartje, met de plattegrond van onze stad, tekende hij de navolgende boomsoorten in:

Iepen.
Elsen.
Berken.
Wilgen.
Kanadesche of Virginische Popelieren.

De aanplanting van deze bomen = met name langs de wegen = geschiedde somtijds in dubbele of nog meerdere rijen.

De Bosschenaren konden op hun zondagse wandelingen van de bijzondere natuurpracht van deze zware en hoge bomen volop genieten.

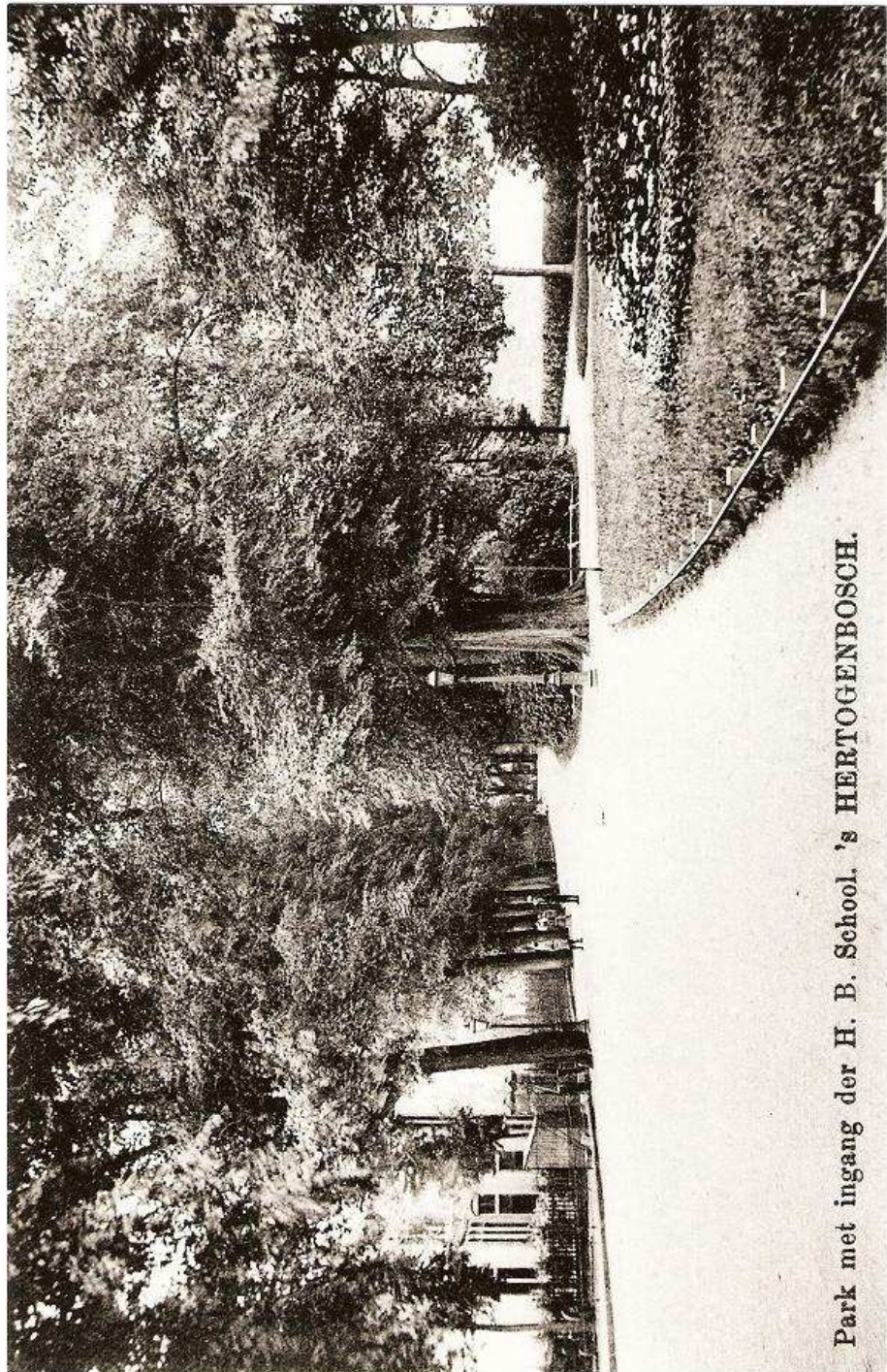
Helaas bleken er nog altijd stadgenoten te zijn, die hardleers waren bij het behoud van de natuur.

In het betreffende archief van de Dienst der Genie vond ik een aantekening met de navolgende instructie voor de Korporaal van Speciale Diensten op de Hoofdwal, welke aan duidelijkheid niets te wensen overlaat.

Als men iemand betrapt met het maken van vuyligheden op de wallen, sullen sij denselve obligeren om met de handen naar het secreet te brengen.

Waarvan akte !!!

4. De paden en de lanen van de "Wandeling" nabij de ingang van de
Rijks Hogere Burger School aan de Grooten Hekel-laan. (1908)

Park met ingang der H. B. School. 's HERTOGENBOSCH.

5. EEN WANDELING LANGS DE ONTMANTELING VAN DE VESTING 's-HERTOGENBOSCH.

Bij de wet op het Vestingstelsel voor het Koninkrijk der Nederlanden van den 18 April 1874 { Staatsblad no. 64 } wordt in art. 3 bepaald, dat, onder anderen, ook de vestingwerken van 's-Hertogenbosch als verdedigingswerken zullen worden opgeheven, met de bijvoeging, dat, behalve de gronden welke tot militair gebruik moeten behouden blijven, die vestingwerken uiterlijk binnen drie jaren na afkondiging der wet, aan het bestuur der Registratie en Domeinen zullen worden overgegeven, om ze onschadelijk te maken en zoveel mogelijk te slechten, zodat de gronden, waarop die vestingwerken zijn aangelegd, die vestingwerken zelve met hare muren ; walgangen ; bomen ; poorten ; bruggen en wachthuizen als 's-Lands domein worden beschouwd.

Met deze min of meer officiële weergave van de tekst inzake de wet:

“ Regeling en Voltooiing van het Vestingstelsel 1874 “

begon de toenmalige Stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch de Heer R. A. van Zuylen zijn uitgebreid verweerschrift tegen het Overheidsstandpunt, wat hij omschreef als:

“ Het verkorten van de regten van eigendom van de gemeente s-Hertogenbosch.”

Aan de hand van het door hem uitgevoerde onderzoek omtrent het door onze stad betwiste eigendomsrecht van deze Vestingwerken, stelde hij een verweerschrift op en onderbouwde dit nader aan de hand van historische documenten.

In het betreffende boekwerkje, dat uit bijna 100 bladzijden bestond, werd het omstreden eigendomsrecht inzake de onderstaande vestingwerken nader toegelicht.

Vestinggronden.

Vestingwerken en Walgronden.

Vestingmuren en Poorten.

Militaire Wachten.

De Bomen op de Walgangen.

De Weg vanaf Vughterpoort tot Roode Brug

Weg van Hinthamerpoort tot Rosmalen.

Aan de onderhandelingstafel bleek, dat geen der beide partijen enige concessie wilde doen. Het bange vermoeden bestond nu, dat de Stelling 's-Hertogenbosch in verdediging moest worden gebracht om de aanval op haar grondgebied af te slaan.

Maar gelukkig kwam het niet zover.

Deze wending ten goede was vooral te danken aan de grote inzet van:

Mr. A.F.X. Luyben, Burgemeester van 's-Hertogenbosch.

Hij toonde zich tijdens het overleg tussen de beide betrokken partijen een zeer kundige bestuurder en een goed diplomaat.

Er werd een akkoord bereikt met de Nederlandse Staat waarbij de omschreven Vestinggronden tegen een aanvaardbare prijs door de Stad 's-Hertogenbosch werden overgenomen van het Rijk.

De op deze grond staande Poorten en belendende Percelen, Wachthuizen, Privaten, etc. moesten geslecht worden. De Walmuren en de Bastions werden voor een belangrijk deel gespaard omdat zij in hun functie als waterkering ten behoeve van onze stad niet gemist konden worden. Wel werden de aardewallen op deze stadsmuren met zo'n 3½ meter afgegraven. De grote hoeveelheid grond welke hierdoor vrij kwam werd o.m. gebruikt om de wegen en de paden nabij deze walmuren te verbreden..

Het afgraven van de aarde op deze walmuren betekende echter ook, dat vrijwel al de hierop staande bomen gekapt werden.

Voor de verdere gegevens inzake ons onderwerp: "Bomen en Plantagiën" laten we ons informeren door de in het stadsarchief van 's-Hertogenbosch aanwezige verslagen welke jaarlijks door het College van onze stad aan de Gemeenteraad werden uitgebracht omtrent de:

Toestand der Gemeente 's-Hertogenbosch.

Jaar 1878.

In dit verslag lezen we, dat volgens het proces verbaal van 13 November 1876, de voormalige Oorlog – Domeingronden door onze stad op 26 April van het jaar 1878 van de Staat der Nederlanden zijn overgenomen.

In de Raadsvergadering van 15 November 1878 werd het voorstel van B. en W. aangenomen, om aan de zuidelijke rand van onze stad een deel van de hier aanwezige voormalige vestinggronden te benutten voor het inrichten van een wandelpark voor het publiek. Samen met de nabij gelegen Casinotuin zou dit dan het: "Plantsoen" gaan vormen en een onderdeel zijn van de: "Wandeling". Deze naam werd gegeven aan een 6 Km. lange wandelroute welke gelopen kon worden op de wegen en paden langs de voormalige vestingwallen.

Jaar 1879.

Ter uitvoering van het raadsbesluit van 15 November 1878 werd aan de Heer:

J. M. Maréchal, Bloemist en Tuinarchitect, hier ter stede,

de opdracht verstrekt om dit plan nader uit te werken.

Inmiddels werd door de gemeentelijke autoriteiten ook grote vaart gezet achter het noodzakelijk rooien van de bomen op de stadswallen teneinde de afgravingen hiervan te doen plaatsvinden.

Verkoop van 73 stuks Iepen en 3 stuks Kanada bomen; staande tussen de Grooten Hekel en de Kleine Hekel. Opbrengst:.....f. 594,50

Verkoop van 4 stuks Iepen bomen; enig snoeisel en dorre takken; staande op en nabij Bastion Vught. Opbrengst.....f. 91,10

Verkoop van 5 stuks Iepen bomen en enig snoeisel; staande op en nabij Bastion Muntel. Opbrengst.....f. 55,00

Verkoop van 19 stuks Iepen bomen staande tussen Hintham en de Kleine Hekel. Opbrengst.....f. 89,25

Verkoop van 51 stuks Iepen en 6 Kanada bomen staande tussen de Kasterenswal en de Hofstad. Opbrengst.....f. 553,75

Jaar 1880.

In het aangegeven jaar werden de werkzaamheden verband houdende met de inrichting van het wandelpark voortgezet.

De voetpaden in dit bestek werden uitgezet en afgewerkt met grint, terwijl de rijweg met sintels werd verhard.

Inmiddels was er ook een aanvang gemaakt met het aanbrengen van graszoden en het beplanten der wallen met jonge Iepen heesters, alsmede het vullen der parken met bloemen en geschikte gewassen.

Het verslag maakte ook melding inzake het plaatsen van maar liefst 10 zitbanken langs de aangelegde voetpaden.

Periode 1881 en 1882.

In dit tijdsbestek werden hoofdzakelijk bomen gerooid op de navolgende plaatsen:

Esplanade.

Op de wal tussen de Grote Hekel en het Buskruitmagazijn.

Het lage gedeelte tegenover Bastion Baselaar.

Nabij de Brugwachters woning aan de Havenmond.

Op de wal bij de Oliemolen.

Voor de dorstige Bosschenaren werd door het College een voorstel ingediend tot het plaatsen van: “ *een Keet halverwege de wandeling* “ voor de verkoop van melk.

Jaar 1883.

De werkzaamheden betreffende de inrichting van de vestinggronden aan de Zuidwal werden uitgevoerd naar een ontwerp van de Heer:

Zocher, Bloemist te Haarlem.

De gerooide bomen op dit gedeelte van de wandeling hadden een opbrengst van.....f. 833,00

Jaar 1884.

Met enige trots meldde het College van Burgemeester en Wethouders in dit jaarverslag, dat:

“De omzetting der gronden van Grooten Hekel tot aan de uitgang der Vugterpoort ten behoeve van de inrichting van het nieuwe wandelpark in dat jaar tot een eind zijn gebracht.”

Ook het invullen der parken met verschillende houtgewassen en bloemheesters werden in dit voorjaar uitgevoerd.

De betreffende voetpaden en de rijwegen zijn nu alle in behoorlijke staat gebracht.

Ten behoeve van de bouw van het Stoomgemaal bij de Grote Hekel moesten een aantal Linde bomen gekapt worden.

Op 8 Mei 1884 vond de aanbesteding plaats voor de bouw van een nis voor muziekkuitvoeringen in de wandelplaats op Bastion Baselaar. Het werk werd gegund aan: Th. A. van Ravenstein, mr. Timmerman, welke ingeschreven had voor een bedrag van f. 2085,00

Jaar 1885.

*Rooien van 77 Iepen bomen staande tussen de St. Janspoort en de Vugterpoort.
Opbrengst.....f. 878,25*

Periode 1886 = 1890.

Tussen de beide genoemde jaren 1886 en 1890 komen we nog maar sporadisch mededelingen tegen welke betrekking hebben op de inrichting van de vestingwallen tot wandelpark. Wel worden er in deze periode bomen verkocht en gerood welke een opbrengst hebben van.....f. 536,53

Wat ons opviel was, dat er in deze verslagen gedurende een aantal jaren ook de opbrengst van de verpachtingen van het Gemeentelijk grasgewas vermeld werd.

In het jaar 1886 bedroeg deze.....f. 468,00

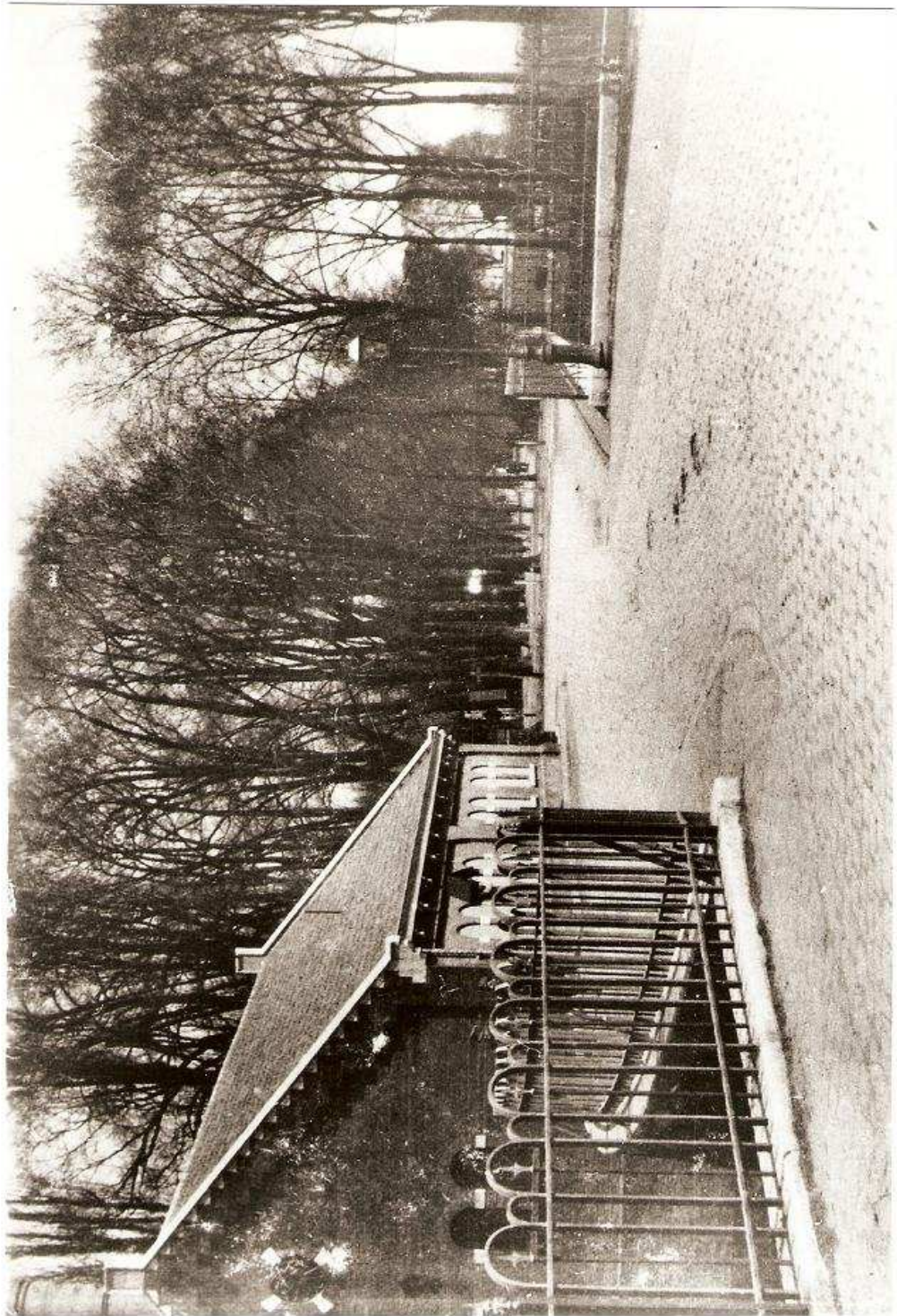
In het jaar 1888 bedroeg deze.....f. 276,00

In het jaar 1890 bedroeg deze.....f. 28,00

Over het jaar 1892 wordt er geen bedrag meer genoemd.

De kippen en hoenders op de grasvelden van de Bossche Vestingwallen zullen dan hun heil elders moeten zoeken.

6. Deze foto uit plm. 1890 is genomen nabij de: Grooten Hekel.
Links zien we het in 1884 gebouwde stoomgemaal voor de
watervrijmaking van de stad.

7. L I T E R A T U U R E N B R O N N E N .

Rijksarchief in Noord-Brabant.

Archief Dienst der Genie in de Provincie Noord-Brabant.
Toegangsnummer: 109.

Stadsarchief 's-Hertogenbosch.

Kranten Collectie 's-Hertogenbosch.

Inventarissen van de stad 's-Hertogenbosch door R.A. van Zuylen.

Gemeenteverslagen over de betreffende jaren.

Privé collectie Henk Bruggeman.

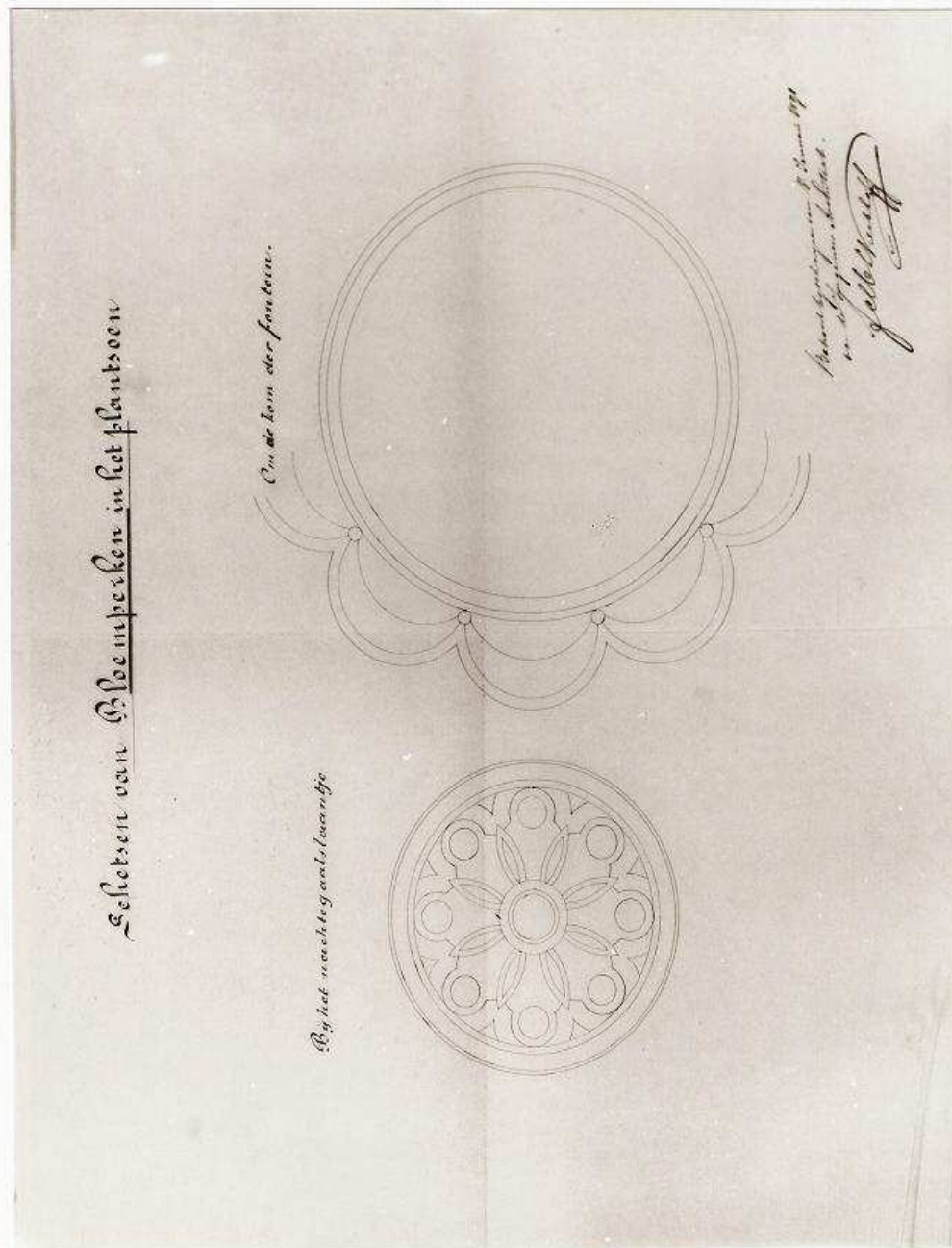
De Vesting 's-Hertogenbosch. { 1992 }	Auteur H. Bruggeman.
De Baracquen in de Mortel. { 1993 }	Auteur H. Bruggeman.
Het Wachtgebouw van de Citadel. { 1991 }	Auteur H. Bruggeman.

Foto's.

Stadsarchief van 's-Hertogenbosch.

Met dank voor de adviezen aan de Heren: Theo Grimm, Jo. Hendriks, Fr. Michels.

8. "Vakmanschap is Meesterschap" en dat geldt ook voor deze ontwerpen van bloemperken in het plantsoen.

9. VERKLARINGEN.

AAM.

Een oude vochtmaat.

Amsterdamse Aam: 155,22 liter.

Inhoud is mede afhankelijk van de vloeistof en/of landstreek.

AFFUITEN.

Houten onderstellen voor kanonnen.

BASTIONS.

Een vijfhoekig uitspringend deel van de vestingwal, zodat: “VUUR” vòòr de vestingwal langs gegeven kan worden.

De bastions dienden zowel voor opstelling van geschut als voor infanterie schutters.

BOLWERKEN.

Een militaire term in de betekenis van een verschansing; werd door Simon Stevin --vestingbouwkundige-- ook gebruikt als vertaling voor het woord bastion.

EERSTAANWEZEND INGENIEUR DER GENIE.

In de voornaamste vestingsteden waren: “Oudste” of “Eerstaanwezende” ingenieurs aangesteld. Zij waren belast met de uitvoering van alle voorzieningen c/q rapporten aan en over de betreffende militaire gebouwen en terreinen binnen hun Dienstkring.

ESPLANADE.

Dit plein, = dat gelegen was voor de Citadel = strekte zich uit tot aan de Haven.

In 1637 moesten hiervoor = om dit plein te realiseren = al de hier staande huizen inclusief twee kerken worden afgebroken.

Op deze Esplanade inspecteerde Napoleon in 1810 de troepen van het Garnizoen.

In 1831 reikte de Prins van Oranje op dit plein het vaandel uit aan de Bossche Schutterij.

FORTIFICATIEN.

Verdedigingswerken.

HOENDERS.

Onder deze benaming vallen ca. 240 soorten hoendervogels.

Enkele bekende namen zijn: Loophoenders; Kwartels; Parelhoenders;

Kalkoenen.

KAPITTEL.

Hoofdstuk.

OBLIGEREN.

Dwingen; verplichten.

PALISSADEN.

Houten palen voor het bouwen van een verdedigingsschans.

PAPENBRIL.

Na de inname van 's-Hertogenbosch in 1629 werden er plannen gemaakt tot de bouw van dit fort.

Met de uitvoering hiervan werd begonnen in 1637; het was bedoeld om van hieruit de Katholieke bevolking van de stad in bedwang te houden.

Hoewel het fort oorspronkelijk de naam droeg van: “ Willem - Marie “ genoemd naar de zoon van Frederik – Hendrik en zijn Gemalin, sprak de Bossche bevolking al gauw van de : “ Papenbril.”

De naam Citadel is afgeleid van: “ La Citadelle “ en dateert uit de tijd van de Franse bezetting van onze stad. (1795 = 1813.)

Momenteel zijn deze gebouwen in gebruik voor het Rijks Archief Noord – Brabant.

PAYEMENT.

Betaling c/q afdoening van een geldschuld met munten van een kleine geldswaarde.

PLANTAGIEN.

Mogelijk gebruikt als verzamelnaam voor struiken en planten.

PRIVATEN.

Bestekamer; Toilet.

RONDELEN.

Ronde of halfronde uitbouwsels vanuit een vestingmuur.

Vroeger bevonden zich op deze bouwsels torens, welke later tot op vestingmuur hoogte zijn afgebroken.

SEKRETEN.

Bestekamer; Toilet.

St. REMEYS.

1 Oktober.

ROODE BRUG.

Brug over de gracht van fort Isabella gelegen aan straatweg naar Vught; op 600 ellen van het: “ Huysje ten Halve.”

VESTE.

Wal of muur om een stad.

VESTING.

Militair verdedigingswerk.

10. Een prachtig gezicht op de stadsmuur aan de Zuidwal. (plm. 1910)

11. Advertentie van de Bloemist en Tuinarchitect: J. M. Maréchal.

Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbossche Courant.

Uitgave: 7 Augustus 1903.

Bouwmaterialen.
 KANTOREN en MAGAZIJNEN:
 Voornoot C. 111. Havendijk O. 526.
 Telefoon 187. Telefoon 217.

**Het
 voordeeligste
 adres**
 voor alle CHEMICALIËN,
 DROGERIËN,
 SPECERIËN
 en VERFWAREN is bij
F. Van den Eerenbeemt,
 Vlechterstraat, G. 25
 en
 Vischstraat B. 68
 's-HERTOGENBOSCH.

Zicht
 Water van **VICHY**
 Bronnen van den Fransechen Staat

**CELESTINS - HOPITAL
 GRANDE-GRILLE**

PASTILLES VICHY-ÉTAT
 COMPRIMÉS VICHY-ÉTAT
 ZOUT VICHY-ÉTAT

Abrosius'
Slijm- en Maagpillen

sijn niet te verwarren met de gewone pillen van dien naam. Zeer ten onrechte worden de meeste Slijm- en Maagpillen zoo'daag genoemd, terwijl het niet anders zijn dan ste-kwarkende purgeerpillen, waarvan het hoofdbestanddeel „Aloë" is, tegen welke gebruik, wat dikwijls ontzigt in misbruik, niet genoeg kan worden gemaarschuld.

Dese pillen daarentegen zijn meer te beschouwen als een registreerend middel; bij eens zeer zachte laxerende werking paren zij tevens nog anders, zeer geneeskrachtige eigenschappen. Maaggesteldheden, als: slechte spijsvertering, te veel afscheiding van Maagzuur en bovendien het tegenwoordig (en bij geregeld gebruik het totaal verdwijnen) van kwalijk reukenden adem, worden door dese pillen bestreden niet alleen, doch in zijn geheel ook genezen.

Dech bovendien het afdrifven van geveerd slijm (gewoonlijk een gevolg van vette koude) en daaruit ontstane stoornissen in de spijsvertering is een der kenmerkendste eigenschappen dezer Pillen.

Prijs per doosje 35 cent.
 HOOFD-DEPOT:
PAUL MARSEILLE,
 78 HAARLEM.

Waarom naar het Buitenland
 voor Blikemballages of Reclameplaten?

Het Binnenland levert iron goed en goedkoop.
 Vraagt daarom, alvens aan Buitenlandsche firma's te bestellen; eerst prijsopgeef naar de

Lithographische Metaalwarenfabriek
 te DORDRECHT.

J. M. MARÉCHAL, Bloemist en Tuinarchitect
 's-HERTOGENBOSCH, HINTHAMEREINDE
121. Intercommunale Telefoon 121.

De fijnste Bruids-, Bal- en andere Bouquetten; de fijnste Corbilles met Planten en Bloemen; geschikte Kransen voor Plant- en Bloemarrangementen, voor alle gelegenheden.
 Tafelversieringen, Lanver- en Groenkransen, enz.
 Verzending in elk jaargetijde naar alle deelen des lands; onberispelijke verpakking; de grootst mogelijke zekerheid voor tijdige aankomst.

Versieringen met willekeurige Planten en ander decoratie materiaal.
 Bloembollen, Bloemzaden, prima kwaliteit Graszaden voor fijne gazons.

Eigen cultuurst directe importatie van zuidelijke Bloemen. Voordelige condities bij geregelde Planten- en Bloemenlevering.

Planten en begroetingen voor Tuinen; onderhoud in dagloon en bij abonnement.

Prima Luiksche Kluitkalk
 Cement Jossou.
 „ Lengerich.
 „ Knight, Bevan & Sturge!
 „ Metselmateriaal, concurrerende prijzen.
C. A. H. VAN DER HEIJDEN, firma C. B. WELSCH

P. VERHEIJDEN,
 Markt, 's-Hertogenbosch.
Specialiteit in fijne Tafelbeschuitt,
 bereid uit de beste grondstoffen.
 Dagelijks versehe **ZAANSCHER**
 groot en klein model.
FRISCHER en KEUKENBESCHUIT - HAAGSCHER BESCHUIT.
ZOUTE BOLLEN.

**WAAR vindt men het beste adres voor
 PHOTOGRAPHIE?**
 In het overbekende Atelier
DE CONCURRENT.
 Net, vlug en het goedkoopste werk in heel de stad.

**WAAR vindt men het beste adres voor
 suivere, heldere, duidelijke en toch spot goed-
 koopse SPREEKMACHINES?**
 In **DE CONCURRENT.**
 Steeds 200 platen voorradig om uit te zoeken;
 Ook TE HUUR, per avond f.2.50.
 Aanbevelend **J. Vaesen Jr.**
 Kerkstraat 131, 's-Hertogenbosch.